

Hedendaags utopisme

Ido de Haan en Tsjalling Swiestra

In september 1994 kondigde de redactie van *Krisis* aan dat zij een themanummer over utopieën zou uitbrengen. Al gauw werd duidelijk dat dit een minder origineel idee was dan de redactie dacht en hoopte. Er bleek niets minder dan een utopische geest door Nederland te waaien. Van een essaywedstrijd over het jaar 2025 van de Wiardi Beckman Stichting tot een wedstrijd voor een plan voor het nieuwe millennium in het *NRC Handelsblad*; van colloquia aan de Universiteit van Utrecht tot studiedagen in Nijmegen; van Braidotti tot Zijderveld - menig intellectueel instituut en persoon heeft zich in de afgelopen periode in utopische zin willen uitspreken.

Toen wij nog wat verder keken, bleek er iets raars met het utopische enthousiasme aan de hand te zijn. Want wat een frisse duik in de utopische tijdgeest had moeten zijn, bleek maar al te vaak een onderdompeling in een modderbad. De prijsvraag van de Wiardi Beckman Stichting leverde weliswaar drie winnaars op, maar dat waren volgens de jury de weinige krenten in een verder nogal smakeloze pap. Het *NRC Handelsblad* gaf een aantal eervolle vermeldingen voor inzendingen van 'projecten voor het volgende millennium', maar geen van alle had die kwaliteit die de uitreiking van de hoofdprijs rechtvaardigde. En men hoeft maar een korte blik te werpen op de *Kleine geschiedenis van de toekomst*, die onlangs onder redactie van de socioloog Zijderveld verscheen, om te zien dat ook het intellectuele establishment van Nederland, van Van Peursen en Cliteur tot Dupuis en Brinkgreve, een toekomst verbeeldt die voor alles saai is. En de oogst bij *Krisis* was helaas eveneens tamelijk bescheiden.

Dit roept twee vragen op. Ten eerste: waait de utopische geest pas sinds kort door Nederland of al langer, maar hebben wij hem nooit gevoeld? En zelfs als die al langer waait, hoe komt het dan dat op dit moment een breder intellectueel publiek de utopische geest krijgt? Maar ten tweede: waarom zijn de resultaten van huidige pogingen tot utopisch denken toch teleurstellend?

Het is duidelijk dat het utopische denken niet van vandaag of gisteren is. In het handboek *Utopian Thought in the Western World* laten Manuel en Manuel de utopische traditie al beginnen in vroegchristelijke verhalen over het paradijs en het einde der tijden en leggen zij de feitelijke geboorte bij de publicatie van Thomas More's *Utopia* in 1516. Sinds die tijd zijn er verschillende golven van utopisch denken geweest, waarvan in onze eeuw Ernst Bloch, de Nederlander F.L. Polak en het 'freudo-marxistisch' utopisme van Marcuse getuigen. Na de jaren zeventig leek deze golf voorbij. Wie echter de bibliotheekcatalogus inkijkt, ziet dat het boek van

Manuel en Manuel uit 1979 slechts het begin is van een groeiende aandacht voor utopieën in de jaren tachtig. Dat beeld wordt bevestigd in een brief die wij ontvingen van de Bond voor Illegale Wetenschap (BILWET). Daarin wordt betoogd dat de huidige zin voor het utopische niets nieuws is, maar dat er een enorm corpus aan teksten bestaat van hedendaagse utopisten, zoals de New Yorker Hakim Bey, de Zwitser p.m., naast Terrence McKenna, Vernor Vinge of Neil Stephenson. Als proeve van deze school plaatsen wij een tekst van Hakim Bey.

Zelfs als dit alles op een al langer bestaande aandacht voor utopia wijst, blijft de vraag open waarom er op dit moment zo veel aandacht voor bestaat binnen de gevestigde intellectuele cultuur. Ter verklaring van deze mode kan gewezen worden op het denken in mijlpalen en breukvlakken, dat door de ronde getallen van onze kalender opgelegd wordt. De komst van een nieuw millennium nodigt uit tot het schoonwissen van onze lei en het opstellen van een plan voor de toekomst. Een andere verklaring is, dat na zoveel jaren geweeklaag over het einde van de ideologie en de 'uitputting van utopische energieën' (Habermas) er nu eindelijk wat aan gedaan gaat worden. Utopisme duidt dan op een praktische instelling van mensen die tegemoet willen komen aan de noden van onze tijd. Een derde verklaring is hieraan tegenovergesteld. Utopisme zou dan een vorm van escapisme zijn, een poging te ontsnappen in de verbeelding en zo te vluchten voor de complexiteit van het politiek-bestuurlijke apparaat, de onmacht van de staat in de internationale wereld en de overweldigende last van problemen als honger, oorlog en de vernietiging van het milieu.

Hoe het ook zij, geen van deze verklaringen maakt duidelijk hoe het komt dat de huidige zoektocht naar het utopische tot nu toe zo weinig heeft opgeleverd. Is wat wij zoeken dan werkelijk utopisch; niet slechts wat de bewoners van Utopia volgens Thomas More een eutopia - een goede plaats - noemden, maar wat volgens More zelf vooral een utopia was - een niet-plaats?

Misschien is dat wel zo. Auteurs van utopieën die ook in de huidige tijd nog willen inspireren en motiveren staan namelijk voor een zware taak. Zij moeten niet eenmaal, maar tweemaal tussen Scylla en Charybdis door laveren.

Ten eerste moeten zij een midden vinden tussen realisme en idealisme. Dit lijkt vreemd, omdat het een constitutief kenmerk van utopisten is dat zij zich niet neerleggen bij de feiten, maar hun heil zoeken in de verbeelding. Gesteld voor de keuze tussen het realisme dat gebiedt aan te sluiten bij de wereld zoals deze nu eenmaal draait en het idealisme dat afstand neemt van de gegeven wereld, zal de ware utopist voor de tweede mogelijkheid kiezen. Het is echter ook een kenmerk van utopisme dat het in institutioneel opzicht concreet is. Idealisten zijn degenen die een lofzang afsteken op de gerechtigheid, de harmonie of de volmaaktheid, zonder zich te bekommeren om de manier waarop die idealen vorm krijgen. Daarentegen beschrijven utopisten instituties, mechanismen of regels die aan een of meer van deze idealen concreet gestalte geven. Utopisten zijn derhalve idealisten die realisten op hun eigen terrein willen verslaan. Ze propageren niet slechts een wereld die beter is, maar ook een wereld die beter *werkt*. Utopische verhandelingen waarin betoogd wordt dat honger slecht is en liefde goed, maar - bij wijze van spreken - geen voorstel voor brood- of liefdesdistributie wordt gedaan, schieten daarom tekort.

Daarnaast moeten de huidige utopisten ook laveren tussen conservatisme en blauwdrukdenken. Sinds de kritiek op de verzorgingsstaat en op diens belangrijkste verdediger, de sociaal-democratie, gemeengoed is geworden, wordt met blauwdrukdenken het uittekenen van een plan voor een toekomstige maatschappij bedoeld, waarin de tekenaar weet wat goed is voor degenen die zijn vooralsnog levenloos bouwwerk moeten gaan bewonen. Daarmee vergeleken is de utopist conservatief. Het utopisme drukt zich bij voorkeur uit in termen die aansluiten bij het dagelijks leven, en bekommert zich om de ervaringen, motieven en verlangens van mensen van vlees en bloed. In dat opzicht evolueert iedere utopie uit menselijke strevingen en culturele tradities. Maar het utopisme valt vanzelfsprekend niet samen met het conservatisme. Een conservatief is iemand die alleen in continuïteiten wil denken en slechts die veranderingen aanvaardbaar acht die al in aanleg plaats hebben gevonden in het verleden. Utopisch denken kan voor de conservatief niets anders zijn dan een extrapolatie van eerder opgedane ervaringen. Deze denktrant is op dit moment dominant, zoals blijkt uit de toekomstscenario's van het Sociaal Cultureel Planbureau en uit de verkenningen van Zijdeveld en de zijnen. Voor de rechtgeaarde utopist is dit niets anders dan smadelijke burgerlijkheid, waarin de welopgevoede mening van vandaag tot hoogste criterium voor de wereld van morgen wordt gemaakt. De utopist denkt daarentegen aan een andere wereld, die aan nieuwe criteria en wetmatigheden zal voldoen. De hedendaagse utopist faalt derhalve als hij of zij te dicht blijft bij wat wij al kennen of een wereld uittekent die alleen nog maar het skelet is voor iets dat goed en mooi is, maar verder volkomen levenloos.

De utopist neigt derhalve tot idealisme en blauwdrukdenken, maar is een idealist die zijn handen vuil wil maken, een blauwdrukker die liever in aquarelverf schildert dan lijnen uitzet. Tegelijkertijd is de utopist realistisch en conservatief. In de utopie worden de strevingen en verlangens aangesproken, waardoor wij gemotiveerd worden de overstap naar een andere wereld te maken. De utopist kijkt daarom verder dan de oppervlakte die de realist ziet; in de utopie wordt het verborgene van deze wereld blootgelegd en ingezet voor het creëren van een andere wereld. Al met al is het een wonder dat er nog echte utopisten te vinden zijn.

Het thema-gedeelte bevat slechts drie bijdragen, maar wel zes zeer inventieve utopieën. Vier daarvan komen voor rekening van Pieter Hilhorst: die van de carnavaleske rechtvaardigheid, van de symmetrische deugzaamheid, van de terloopse solidariteit en tenslotte van de soevereiniteit in eigen virtuele kring. Voor ieder wat wils dus, al naar gelang men meer waarde hecht aan eigen belang of aan altruïsme, aan vrijheid of aan gebondenheid.

In de utopie van Alkeline van Lenning worden de machtsverschillen tussen de seksen en tussen de verschillende etnische groepen niet langer aangepakt op het niveau van de ideeën, maar door direct in te grijpen in het lichaam. Iedereen wisselt halverwege zijn of haar leven van lichaam en leeft zo niet alleen een tijd als man en als vrouw, maar ook als lid van twee etnische groepen.

Hakim Bey tenslotte vertrekt vanuit de constatering dat mensen in pre-moderne tijden afwisselend twee werelden bewoonden: de gereguleerde wereld van het dorp en de landbouw, en de wilde wereld van het woud en de jacht. Die wilde wereld

mag goeddeels verdwenen zijn, het verlangen daarnaar niet. Daarom bepleit hij het oprichten van zelf-organiserende zomergemeenschappen, die fungeren als periodiek terugkerende autonome zone's, als twee maanden durende midzomer'nachts'-dromen.

Heel diverse idealen dus. En zo hoort het ook. Dat neemt niet weg dat er twee opmerkelijke verschillen bestaan tussen Bey enerzijds, Hilhorst en Van Lenning anderzijds. Beys zomergemeenschappen zijn bedoeld als wijkplaatsen in een moderne, en dat wil bij hem zeggen: kapitalistische, bureaucratische en technologische, wereld. Hij put zijn inspiratie daarbij vooral uit een archaische, zelfs arcadische, wereld. Omdat hij *terug*blijkt, is zijn schets van de activiteiten *binnen* de zomergemeenschappen niet echt verrassend. Daar lijkt men zich toch vooral toe te leggen op allerlei vormen van niet-vervreemde arbeid. En dat ideaal is al zo oud als de industriële revolutie.

Ook de utopieën van Hilhorst en van Van Lenning vertrekken vanuit een diagnose van de hedendaagse samenleving. Hun belangstelling betreft vooral het pluralistische karakter daarvan. Pluralisme als ideaal is in Nederlands nauwelijks omstreden. Maar het stelt ook eisen, aan ons inlevingsvermogen, aan onze tolerantie, aan ons vermogen creatief om te gaan met verschillen, etc. Hoewel het pluralisme-als-probleem een eerbiedwaardige geschiedenis kent (denk aan de godsdiensttwisten in de zestiende en zeventiende eeuw), putten Hilhorst en Van Lenning hun inspiratie daar niet uit. In tegenstelling tot Bey blikken ze niet terug. In het verleden overheerste het optimistische vertrouwen dat het mogelijk was door het uitwisselen van meningen tot consensus te komen. Dat optimisme berustte impliciet op de aanname dat meningen 'vrijzwevend' zijn ten aanzien van de praktijken waarin ze wortelen. Een eeuw na Marx en Nietzsche is dat een omstreden vooronderstelling geworden.

Hilhorst en Van Lenning lijken zich beiden op het standpunt te stellen dat kennis onvermijdelijk gesitueerd is. Dat blijkt vooral daaruit dat in hun utopieën niet zo zeer meningen, als wel posities worden uitgewisseld. Rijken wisselen van plaats met armen, mannen wisselen van lichaam met vrouwen, Chinezen wisselen van uiterlijk met Tamils, etc. Het wederzijdse inlevingsvermogen zal daardoor toeneemen, maar in hun utopieën speelt de verwachting dat iedereen het nu uiteindelijk ook eens zal kunnen worden, nauwelijks een rol. De verschillende perspectieven blijven positie-gebonden en tellen daarom niet op tot een zogenaamd 'Godseye point of view'.

Het tweede verschil tussen Bey enerzijds, Hilhorst en Van Lenning anderzijds, betreft hun visie op de noodzaak van *dwang*. Twee eeuwen terug verweet Edmund Burke de intellectuele leiders van de Franse Revolutie al dat de "abstract perfection" van hun mensenrechten het "practical defect" daarvan betekende, zodat hun hervormingen onvermijdelijk zouden uitmonden in terreur: "In the groves of *their* academy, at the end of every visto, you see nothing but the gallows." De ultieme schoonheid van het uiteindelijke doel legitimeert immers alle middelen. En in onze eeuw herhaalde Karl Popper deze waarschuwing nog eens: "Even with the best intentions of making heaven on earth it succeeds only in making it a hell -that hell which man alone prepares for his fellow-men." Sinds communisten en fascistten zich hebben ingespannen om het sombere gelijk van deze skeptici aan te tonen

(“Om een omelet te bakken moet je eieren breken.”), staat het utopisme in een kwaad daglicht.

Bey lijkt zich hun waarschuwing ter harte te hebben genomen. Zijn zomerge-meenschappen vormen gave voorbeelden van de kleinschalige sociale experimenten, waarop Poppers ‘piecemeal engineer’ zich toelegt. Bovendien is niemand verplicht daar lid van te worden, en wie het er niet bevalt is vrij om terug te keren in de gewone samenleving of over te stappen naar een andere gemeenschap. Het ideaal van een radicaal hervormde samenleving geeft hij weliswaar niet op, maar het wordt wel naar een onbestemde toekomst verschoven. En als dat ideaal ooit al verwerkelijk zou worden, dan hoogstens via een geleidelijk proces van bewustwording.

In vergelijking tot de radicale hervormingen die Hilhorst en Van Lenning voorstaan, blinkt Bey uit in realistische bescheidenheid. Juist omdat de kloof tussen werkelijkheid en utopisch ideaal bij de eerste twee zo groot is, dringt zich bij hen de vraag op of hun utopieën wel op democratische wijze gerealiseerd kunnen worden. Een vraag waaraan beide auteurs geen woord wijden. Omdat ze bang zijn hun vingers te branden aan deze heikele kwestie? Een andere verklaring voor deze omissie lijkt plausibeler, namelijk: *het gaat bij hun utopieën niet om blauwdrukken voor een ideale maatschappij - ook al hullen ze zich in die vermomming*. De vraag hoe hun utopieën gerealiseerd moeten worden - inclusief de waarschuwingen van Burke en Popper - is voor hen daarom eenvoudigweg niet aan de orde. Hun utopieën bewegen zich daarentegen op het raakvlak van politieke filosofie en kunst. Net als goede kunst kunnen goede utopieën onze geroutiniseerde waarneming doorbreken. Ongeacht of we een utopie aantrekkelijk vinden, werpt ze een nieuw licht op de gebreken, mogelijkheden en - wie weet- verborgen kwaliteiten van de bestaande wereld.

De vraag of de hier gepresenteerde utopieën zonder terreur gerealiseerd kunnen worden, is dus niet aan de orde. Dat laat echter onverlet dat Hilhorst en Van Lenning opmerkelijk onbekommerd allerlei, vaak zeer fantasievolle, vormen van dwang bedenken. Mensen worden van de ene dag op de andere in de goot gegooid, gedwongen deel te nemen aan therapeutische ‘inbeeldingssessies’, onderworpen aan een verfijnde, elektronisch gestuurde ‘normalisering’, tot solidariteit gedwongen met mensen aan de andere kant van de wereld, of zelfs lichamelijk verbouwd.

Hoe is het mogelijk dat juist hun utopieën *of all (non)places* zo bol staan van de dwang? Immers, waren zij als utopisten niet bij uitstek in de positie een wereld te ontwerpen waarin mensen geheel uit vrije wil het goede doen? Blijkbaar niet. Althans niet wanneer ze *geloofwaardig* willen blijven - een eis waaraan de utopist op dezelfde ingewikkelde manier moet voldoen als de romanschrijver. Hilhorst en Van Lenning bieden dus een heel ander type realisme dan Bey: dat zoeken ze niet in de kleinschaligheid en geleidelijkheid van maatschappelijke hervormingen, maar in een skeptische houding vis à vis het rationalistische vertrouwen in de perfectibiliteit van de mens. Als mensen hun leven al kunnen beteren, dan niet op eigen kracht, op basis van ideeën, maar alleen via de omweg van instituties die hen daartoe meer of minder subtiel dwingen. Dat dwang zo prominent figureert in de utopische ontwerpen van Hilhorst en Van Lenning, zou daarom onderhuids wel eens nauw kunnen samen hangen met hun eerder gesignaleerde skepsis ten aanzien van de moge-

lijkheid om middels het uitwisselen van ideeën te komen tot consensus.

Rest nog één vraag. Zelfs al bewegen de utopieën van Hilhorst en Van Lenning zich op het snijvlak van politieke filosofie en kunst, geeft hen dat dan een vrijbrief om te pleiten voor allerlei vormen van verregaande dwang? Hilhorst en Van Lenning volstaan ermee te wijzen op het gegeven dat elke bestaande en denkbare samenleving mede berust op dwang. Het punt zou alleen zijn dat dwangmechanismen in utopische ontwerpen meer in het oog springen, en dus schokkender overkomen, omdat we daar worden gedwongen tot handelwijzen die we niet al als normaal of vanzelfsprekend geleerd hebben te accepteren. Maar het is, aldus beide auteurs, niet te vergezocht dat we het ooit even normaal gaan vinden om - zeg - tot een andere sekse omgebouwd te worden, als om nu bekeurd te worden wanneer we te hard rijden in de bebouwde kom. Bovendien, naarmate de nieuwe gedragsnormen meer geïnternaliseerd zullen zijn, wordt het afdwingen daarvan minder noodzakelijk.

Op dat antwoord is echter nog wel iets af te dingen. Immers, dezelfde redenering gaat ook op voor een utopisch ontwerp voor een etnisch gezuiverde samenleving. Waarin verschillen de pleidooien voor dwang van Hilhorst en Van Lenning dan van een pleidooi voor gedwongen etnische zuivering? Een mogelijk antwoord zou kunnen luiden dat dwang bij Hilhorst en Van Lenning niet op bepaalde groepen wordt toegepast, maar op iedereen. Een ander antwoord dat de dwang in de meeste gevallen tot doel heeft de communicatie tussen mensen met verschillende posities te verbeteren. Een derde antwoord tenslotte dat de gepresenteerde dwangmechanismen (karikaturale) uitvergrotingen zijn van de vormen van dwang en manipulatie, die geïmpliceerd worden door recente politiek filosofische stellingnames. Tien tegen een dat de beide auteurs er niet aan moeten denken in hun eigen utopieën te wonen. Hoe dat ook zij, wanneer deze utopieën aanleiding vormen voor een verdergaande reflectie op de vraag, of en zo ja welke vormen van dwang in een democratische samenleving legitiem zijn om normatieve doeleinden te verwerkelijken, dan bewijzen ze alleen daardoor al hun waarde.

Het themagedeelte wordt afgesloten door de column van de dichter-filosoof K. Michel, die met ingang van dit nummer René Boomkens opvolgt als columnist van *Krisis*. In zijn column signaleert hij een merkwaardige paradox in recente natuur- en stedenbouwkundige utopieën.

Verder publiceert *Krisis* in dit nummer een artikel van Daniel A. Bell, die in Nederland bekend is geworden met zijn boek *Communitarianism and Its Critics* (Oxford 1993). In zijn bijdrage verbreedt Bell het debat over liberalisme en communitarisme zowel in conceptuele als in geografische zin. Hij betoogt dat het communitarisme van kritische waarde kan zijn in dystopische samenlevingen als Singapore en China, waar op het eerste gezicht geen gebrek aan gezinssamenleving heerst, maar juist aan individuele vrijheid. Bell bestrijdt de veronderstelling dat individuele vrijheid en gezinssamenleving samen een *zero-sum game* vormen en stelt dat een pleidooi voor individuele rechten geen afbreuk doet aan communitaristische doelstellingen. In Singapore en China is een communitaristische verdediging van individuele vrijheid zelfs de enige manier om het autoritaire regime te bestrijden.

In de rubriek *Impressies* gunt Katalin Farkas ons een blik op de filosofie-beoefening in Hongarije voor en na 1989. In dit nummer verder twee review-artikelen. Pieter Mostert bespreekt een aantal recente, nederlandstalige publicaties over Nietzsche, terwijl Joke Klein Kranenberg en Bart van Klink ingaan op twee boeken, gewijd aan de Amerikaanse rechtsfilosoof Ronald Dworkin. Ten slotte vindt de lezer in dit nummer weer een aantal boekbesprekingen.

Literatuur

E. Burke, *Reflections on the Revolution in France and on the Proceedings in Certain Societies in London Relative to that Event*. Penguin Books, Harmondsworth 1982. [oorspronkelijk verschenen in 1790]

F.E. Manuel en F.P. Manuel, *Utopian Thought in the Western World*. Harvard University Press, Cambridge (Ma.) 1979.

K. Popper, *The Open Society and its Enemies*. Routledge & Kegan Paul, London 1945.

A.C. Zijdeveld, *Kleine geschiedenis van de toekomst. 100 thesen over de Westerse samenleving op weg naar de eenentwintigste eeuw*. Kok Agora, Kampen 1994.